

Névadás és beszédaktus

Az alábbiakban sajátos jelenségét tárgyalom a kommunikációnak: a valamilyen néven nevezés aktusát. A célom az, hogy az adott személynevek adásakor jelentkező szabályosságokat bemutassam. A módszer az egyes, itt tárgyalt adatok összevetése.

1. Vegyük a következő példákat:

a) „Ne pétérezz itt, hanem csináld már!”

b) „Miért pétérez engem, mikor én Tibor vagyok?”

c) „Hogy jön ahhoz ez a fiatalember, hogy lepétérezzze a polgármestert?”

A három példában közös vonás az, hogy a beszélő hibáztatja a hivatkozott másik beszélőt abban, hogy valakit Péternek szólított. Az, hogy Péternek szólította az illetőt, hiba abból a szempontból, hogy valami helyett szólította Péternek. Az első esetben ahelyett, hogy végezne egy számára elrendelt tevékenységet; a másodikban igazi neve helyett mondják Péternek; a harmadikban a tisztség megbecsülése nem történik meg, ehelyett szólíttatik a polgármester Péternek.

2. A következőkben arra a kettősségre hívom fel a figyelmet, amely a „valakit valamilyen néven nevez” jelentőségére és stilisztikai hatására vonatkozik. Az egyikre a Biblia, a másokra Gárdonyi Géza közismert regénye részletével utalok.

d) „Nem mindenki megy be a mennyek országában, aki ezt mondja nekem: Uram, Uram, hanem csak az, aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát” (Máté 7,21. Újszövetség. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya kiadása, Bp., 1991. 191).

e) „Te Simon vagy, Jóna fia: téged Kéfásnak fognak hívni (ami azt jelenti: kőszikla)” (Uott, 268).

„Én pedig azt mondom neked: Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem fel egyházamat” (Uott, 51).

Kéfa (arám) 'szikla'; a görög petra hímnemű változata, Petrosz - Péter (Haag, Herbert (szerk): Bibliai Lexikon. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp., 1989. 1478).

f) „...ha te katona vagy, ne mondd a tizedesnek, hogy Mihály bá! ... hanem ezt mondd: Tizedes uram ... Aki ingre-gatyára vetkezetten alszik, az nem tizedes úr, hanem csak Mihály bá” (Gárdonyi: Egri csillagok. Móra, Bp., 1964. 378).

A d) ugyanarra utal, amit az a) kapcsán mondtunk. Az e) példa és értelmezése talán a legismertebb beszélő név bibliai helyeit idézi. Két megjegyzés ehhez:

- Az első idézet egyik lényeges részlete hiányzik a másodikból (ami azt jelenti: kőszikla), ezért a második igényli, hogy beleértsék az adott információt.
- Az, hogy Simon helyett Péter a neve az egyik apostolnak, mint láttuk, igen fontos helyettesítést hoz magával a jövőendő egyházra nézve: az egyik apostol az első pápa lesz.

A Gárdonyi-részlet is egyértelmű különbségre hívja fel a figyelmet a kétféle megszólítás között; a hivatalos-familiáris különbségre. Az eltérésben hangsúlyozódik a szituációk közötti különbség; aki békés viszonyok között természetesen Mihály bá lenne, az ostromolt várban, katonai körülmények között, a kapitány rendelkezése címzettjeként tizedes úr. Csakhogy a megszólítandó viselkedése alapot szolgáltat a nem katonai megszólításra: a tizedeshez méltatlan, az őrségben tilos levetkőzés miatt nem érdemli a hivatalos megnevezést.

3. Térjünk vissza a kiindulás nyelvi formáihoz: ott a „péterez” igealakot találjuk. Az adott forma a szóképzésben a denominális verbumképzésben áll elő (L. pl. AkNy. I. 364). A c) példában félreérthetetlen lebecsülést értékel a beszélő, erre utal a Nyelvművelő Kézikönyv: „erkölcsi megvetést kifejező funkció” (II. köt. A *le*-igeekötő jelentéseiről szólva, 25).

(Egy megjegyzés: Jókai Mór egyik tréfás részletében a megszólítási típusok egyikét lekezelésnek felfogó beszélő így szól: „Vegye kend tudomásul, hogy kendnek én nem vagyok kend!”)

4. Fentebb már céloztunk rá, hogy az idézeteinkben szereplő megszólalásokban sajátos beszédaktusok valósulnak meg. Ezekben a beszédaktusokban valamely megszólítást tesz egy beszélő, s egy újabb szereplő az adott szólítást valamiért hibásnak véli, helyteleníti. A hibáztatás oka az, hogy az adott elhangzott név az általa helyesnek tekintett név helyett hangzik el, azaz az ő elvárásainak nem felel meg. Eszerint a beszédaktusról és annak értékeléséről van szó. Az értékeléskor az értékelő beszélő azért tekinti hibásnak a vitatott megszólalást, mert az adott helyzetben, az adott megszólítotthoz véli illetlennek. (Itt most nem térünk ki arra a szociokulturálisan meghatározott/meghatározható szituációra, amikor a protokoll vagy egyéb szabály tiltja a kitüntetett személy megszólítását.)

4.1. Az eddigiek alapján felvázolható tehát a kommunikációs szituációk sajátos összefüggése: a szituációk beágyazódása. Eszerint ugyanis a kiinduló megszólítás szituációja szereplőivel együtt beágyazódik az értékelés szituációjába. Ebben az újabb beszédhelyzetben minősíti beszélőnk az előbbi szituáció megszólító formáját: helyteleníti, az általa elvárthoz képest hibáztatja. Formulázva: 1. Első szituáció = 1. Beszédaktus = X Y-t Zs-nek szólítja. 2. Újabb helyzet = újabb beszédaktus = az értékelő beszélő (B_{én}) nyilatkozik.

Összesítve: B_{ért} visszautasítja az adott formát, a visszautasítás nyelvileg függ attól, hogy a beszédaktusok és szereplők beágyazódása miként megy végbe.

4.1.1. Az a) példában az X beszélő megegyezik a B_{ért} beszélő eddig nem formulázott H hallgatójával. Ilyen módon tehát a beágyazódás módja az, hogy a kommunikációs-situációk első beszélője és második hallgatója ugyanaz. A b) példában az első szituáció hallgatója azonos (lehet) a második hallgatójával. (A lehetőség akkor áll fenn, ha a második beszélője magázza a hallgatóját.) Elképzelhető persze az is, hogy nem hallgatóként vesz részt az első szituációban a B_{ért}, hanem tudomást szerez valamilyen módon az első közlésről, s ennek nyomán nyilvánít véleményt. Méltatlankodása elhangozhat nyilvánosan, de szemtől szemben is, – sőt magának is mondhatja az érintett, nem másnak, mormolva.

A c) példa eltér az eddigiektől. A szereplők szempontjából azért, mert az első szituáció beszélője nyilvánosan és csakis nyilvánosan szólítja Péternek az adott polgármestert. (A közvetlenebb formák a baráti, társaságbeli szintéren nyilvánvalóan lehetségessé tennék a nyilvánosan hibáztatott frázist.) További eltérés, hogy a második közlés valószínűleg nem olyan helyzetben történik, ahol jelen van az előző beszédaktus beszélője és hallgatója. Ebben az értelemben a három példában fokozatosan egyre közvetettebb az összefüggés a szereplők között. A nyelvi formák közötti különbségek is nyilvánvalóak:

- Az a) példában az ige intranszitiv: 'azt mondja, hogy Péter'.
- A b) példában tárgyas ige van, tárgya a beszélő_{ért}: 'azt mondja nekem, hogy Péter'.
- A c) példában igekötős az ige. Mint fentebb utaltunk rá, ez a *le-* rosszalló értelmet ad az igének: 'csak azt mondja neki, hogy Péter'.

4.1.2. Eltérek a példáink abban is, hogy mit helyettesítenek a B_{ért} szerint a szóban forgó megszólítások:

- az a) példában valamilyen tevékenységet;
- a b) példában a „Tibor” szólítást;
- a c) példában tiszteletteljes megszólítást.

5. Kiemelkedő tehetségű, köztiszteletben álló személyiségeket meghatározott körben szólítanak familiárisan is. Prof. dr. Huhn Péter akadémikust, a szegedi Eötvös Collegium igazgatóját egyetemista koromban Péter bácsinak szólítottuk. Mostanában köszönthettük 70. születésnapját Szathmári István professzor úrnak, Őt az egész nyelvész-társadalom Pityu bácsinak hívja. Egyiküket sem becsüli le, aki így szólította meg. Mert ezek a formák éppen szeretetet, megbecsülést fejeznek ki. Sapiienti sat.

NAGY L. JÁNOS